

Андрій МАТАТ

/ аспірант юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ПРИНЦИПИ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

ABSTRACT

The article is devoted to the problems of the principles in the constitutional law, which in the theory of the constitutional law remain an underestimated topic. This situation is explained by the fact that the constitutional law gradually departs from the Soviet understanding of this branch of law as a state law. The theoretical approaches to the definition of the principles of law are considered in the article. It is concluded that the principles are at the top of the system of law, but the understanding of such a statement is most impeded by the formal understanding of the law.

The category "constitutionalism" is explored with the help of which the approach to the essential meaning of constitutions and the constitutional law is revealed. The key idea is to limit the powers of government through the guarantee of human rights, as this way appointment of constitutions in modern democracies is determined.

Approaches to the definition of the principles of the constitutional law are presented, as well as attention to the rule of law and its elements in the system of principles of the constitutional law.

The decision of the Constitutional Court of Ukraine for 2017 is analyzed in terms of reference to the principles of the constitutional law. It is concluded that the principles of law will become practically meaningful, if they are used in the reasoning of decisions by courts of general jurisdiction. In this way, competition and balancing of the principles of law in the regulation of social relations will be revealed.

The constitutional complaint has been researched as an important step towards a practical implementation of the understanding of principles of the constitutional law.

Keywords: *principles of law, principles of the constitutional law, rule of law, the Constitution of Ukraine, judicial practice.*

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено проблематиці принципів у конституційному праві, яка в теорії конституційного права все ще залишається малодослідженою темою. Така ситуація пояснюється тим, що конституційне право поступово відходить від радянського розуміння досліджуваної галузі як державне право. Розглянуто теоретичні підходи до визначення принципів права. Зроблено висновок про те, що принципи стоять ніби на вершині системи права, але повноцінному розумінню такого твердження найбільше заважає сприйняття права з погляду формального підходу.

Досліджено категорію «конституціоналізм», за допомогою якої розкривається підхід до сутнісного значення конституцій зокрема та конституційного права загалом. Ключова ідея полягає в обмеженні державної влади через гарантію прав людини, адже саме таким способом визначається призначення конституцій в сучасних демократіях. Наведено підходи до визначення принципів конституційного права, а також звернуто увагу на верховенство права та його характерні елементи в системі принципів конституційного права.

Проаналізовано мотивацію рішень Конституційного Суду України, які було прийнято у 2017 році, з погляду посилання на принципи конституційного права. Зроблено висновок про те, що принципи права набуватимуть практичного значення за умови їх використання в аргументації судових рішень судами загальної юрисдикції. Саме так буде розкрито конкуренцію та балансування принципів права у контексті регулювання суспільних відносин. Розглянуто важливість запровадження інституту конституційної скарги, яка має стати найбільш переконливим кроком до практичної реалізації сутнісного розуміння принципів конституційного права.

Ключові слова: *принципи права, принципи конституційного права, верховенство права, Конституція України, судова практика.*

Трансформаційні процеси правової системи впливають як на право загалом, так і на його структурні елементи. Ця теза безпосередньо стосується принципів у праві, які все ще потребують ґрунтовного дослідження, особливо з погляду становлення та розвитку конституційного права як фундаментальної галузі.

Конституційне право розвивається разом з іншими сучасними процесами, в тому числі у контексті реформування різних сфер в Україні, але все ще потребує переосмислення та осучаснення змістовного навантаження цієї галузі. Надлишок державного права у конституційному праві України відбивається як на галузі права, так і науки та навчальної дисципліни. Усе це, з одного боку, має своє пояснення, а з іншого – потребує переосмислення низки застарілих поглядів, що зумовлює вироблення нових стандартів, або ж навіть відновлення конституційної традиції України, що тяжіє до європейських цінностей. Вирішення цієї проблеми потрібно починати, серед іншого, з принципів конституційного права, що є метою представленого дослідження.

У теорії права принципи знаходять своє місце серед актуальних проблем, які висвітлюють у різних галузевих дослідженнях. Значення принципів права, за визначенням П. М. Рабіновича, полягає у тому, що вони в стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші риси права, є його квінтесенцією, «обличчям» [15, с. 128].

Даючи визначення принципам права як системі вимог до належної і можливої поведінки людей, які відображають визнані у суспільстві цінності й утворюють спрямовану на регулювання суспільних відносин ієрархічну єдність, О. О. Уварова також звернула увагу і на те, що однозначно визначення поняття «принципи права» немає. Посилаючись на М. І. Козюбру, наголошено, що принципи права, як і саме право, є явищем багатограним, а тому не може бути повністю охоплене якимось одним, універсальним визначенням поняття [17, с. 55–56].

На думку С. П. Погребняка, принципи права, поза всяким сумнівом, символізують дух права. Для обґрунтування цієї думки вчений навів цитату судді Верховного Суду Ізраїлю М. Чешіна, «усе це – принципи, цінності, доктрини – є *prima facie* (на перший погляд) над правовими, але вони слугують якорем для права – для кожного закону – і жоден закон не може бути переказаний без них. Закон без такого якоря схожий на будинок без

фундаменту; позаяк він не може встояти без нього, те ж саме й закон, який спирається сам на себе, схожий на повітряний замок» [13, с. 28].

На наш погляд, принципи стоять ніби на вершині системи права, але повноцінному розумінню такого твердження найбільше заважає сприйняття права з погляду формального підходу, тобто наявності писаної норми.

Як уважає М. І. Козюбра, за попередньою радянсько-позитивістською традицією принципи права часто продовжують визначатись як вихідні, керівні, засадничі ідеї (начала) права, що закріплені в законах та інших нормативних актах або безпосередньо (текстуальне закріплення) або ж впливають із їх змісту (змістовне закріплення) і виводяться зі системи законодавства логіко-індуктивним шляхом [8, с. 142].

Зокрема, С. В. Шевчук охарактеризував позитивізм як те, що правом є тільки формалізовані, позитивно зафіксовані (писані) норми, які виникають як результат державного волевиявлення. Позитивісти сприймають право як систему, в межах якої не можуть бути інституціоналізовані правові цінності. Єдиний засіб інституціоналізації таких цінностей для позитивістів – прийняття відповідного позитивного законодавства [18, с. 18].

Отже, зважаючи на те, що назване вище уже достеменно відомо, тому виникає цілком логічне запитання: що з цим робити? Очевидно, що у цьому випадку немає та не може бути простої відповіді на складне питання, адже переосмислення певних поглядів у новому напрямку – це процес тривалий.

Видається за доцільне звернути увагу на поняття «конституціоналізм», яке найточніше висвітлює основоположну ідею про те, чим власне є конституційне право та для чого потрібні конституції. На такому ж рівні перебуває важливість питання про принципи конституційного права, які так само змістовно навантажують відповідь на зазначене питання.

Щоб пояснити окреслену тезу, звернімося до визначення поняття «конституціоналізм». Американський дослідник М. Розенфельд розглянув сучасний конституціоналізм, керуючись трьома основними характеристиками: обмеження державної влади, відданість верховенству права та захист фундаментальних прав [19]. Отже, помітним видається погляд на концептуальне поняття «конституціоналізм», даючи визначення якому

варто дотримуватися тих засадничих та основоположних ідей, які втілює в собі конституційне право сучасних демократій.

Конституціоналізм, як на цьому акцентують увагу в українській правничій літературі, тісно пов'язаний з конституціями. Цей зв'язок виражено, насамперед, у тому, що нормативною основою конституціоналізму є конституція певної держави та її конституційне законодавство. Головне, що конституціоналізм має спиратися на нормативну базу конституційного характеру, яку, як правило, представлено у більшості держав світу конституціями та конституційним законодавством [10, с. 133–134].

Продовжуючи наведену думку, зазначимо, що в конституційному праві фундаментальну роль серед законів відіграє Конституція України як Основний закон держави. Саме Конституція є втіленням принципів конституційного права, які позитивно закріплюються у тексті, але також можуть бути деталізовані, наприклад, шляхом тлумачення тексту Конституції органом конституційної юрисдикції.

Натомість О. П. Васильченко наголошує на тому, що принципи конституційного права України пронизують усю правову матерію цієї галузі права. Вони багатоманітні, оскільки становлять ідеї, які визначають зміст і сутність конституційного права, його призначення у суспільстві та державі [6, с. 47].

На думку М. В. Савчина, конституція постає як система основоположних цінностей та цілей розвитку політичних інститутів і публічної влади. До основних конституційних цінностей, як вже відзначалося, належать гідність і свобода людини, рівність і справедливість, легітимність і поділ влади, децентралізація влади, політична, економічна, ідеологічна багатоманітність тощо. Гідність людини як соціальної істоти передбачає неприпустимість вчинення щодо неї свавільних дій з боку влади [16, с. 234].

Якщо класичний конституціоналізм фокусується на ідеї про те, що конституції обмежують державну владу через гарантування прав людини, то В. В. Речицький зауважив на тому, що не всі дослідники погоджуються з таким тлумаченням конституції. Вчений пояснив цю тенденцію радянською конституційною теорією і практикою, яка відповідає давній китайській традиції, за якою закон тлумачили як інструмент управління «нижчими» з боку «вищих» [9, с. 25–26].

Зокрема, О. С. Лотюк звертає увагу на те, що Конституція України, як і домінуюча більшість інших конституцій світу, унормовують принцип демократії та демократичного розвитку держави і конституують основні демократичні процедури [11, с. 110].

Отже, ми маємо справу з тим, що наразі все ще помітною залишається проблема стосовно розуміння сутнісного призначення Конституції. Осмислити Конституцію України як цінність, можливо лише з позиції сприйняття принципів права чіткими та неупередженими індикаторами якісного розвитку держави та суспільства.

Основоположні конституційні права здебільшого втілюють загальні принципи права крізь призму природних прав людини. Оскільки Конституція постає втіленням ідеї певних цінностей, бо саме вона повинна бути балансом між принципами та нормами закону у правозастосуванні тощо. Зазначене можна розглянути на прикладі принципу верховенства права як уособлення загальних принципів права, так і вираження принципів Конституції України.

На думку американського дослідника М. Розенфельда, верховенство права є наріжним каменем сучасної конституційної демократії, що було наголошено його роллю у закріпленні недавніх переходів від авторитарних або тоталітарних режимів до конституційної демократії у Східній Європі та інших країнах. Тому за відсутності верховенства права сучасна конституційна демократія була б неможлива [19].

До слова, в правничій науці категорію «верховенство права» розглядають по-різному: з одного боку, як самостійну, яка не є принципом, а радше постає доктриною, з іншого – як сучасний принцип права. Зазначена тенденція наразі не вичерпує усієї перспективи для наукової дискусії, однак ми зосередимо увагу на питанні конституціоналізації верховенства права як принципу на підставі статті 8 Конституції України – «в Україні визнається і діє принцип верховенства права».

В основі верховенства права як конституційного принципу в правовій системі України серед іншого лежить верховенство Конституції, адже закони та інші нормативно-правові акти приймають на основі Конституції України і повинні їй відповідати (стаття 8), то відповідно сама Конституція України, у світлі її конституційних цінностей і принципів, надає перевагу правам і свободам людини, утвердження яких є головним обов'язком

держави (стаття 3). При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (стаття 22), а матеріальну чи моральну шкоду, завдану фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовує держава у встановленому законом порядку (стаття 152).

Принцип верховенства права є сукупним поняттям, яким, до прикладу, вважають загальні принципи права. Отже, загальні принципи права (до яких у літературі відносять принципи правової визначеності, пропорційності, добросовісності, розумності тощо) зводяться до дії принципу верховенства права, адже окремі з них постають його ключовими елементами. Таку тезу можемо обґрунтувати з посиланням на звіт Венеціанської комісії 2011 року, яким було визначено характерні елементи принципу верховенства права (законність; прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права; юридична визначеність; заборона свавілля; доступ до правосуддя; дотримання прав людини; заборона дискримінації та рівність перед законом), яких необхідно дотримуватися як формально, так і по суті [4].

Наприклад, автори підручника «Загальна теорія права» за редакцією М. І. Козюбри до основних складових верховенства права відносять, зокрема такі: повага до прав і свобод людини, верховенство конституції, принцип розподілу влади, законність, обмеження дискреційних повноважень, принцип рівності у правах та рівності всіх перед законом, принцип юридичної визначеності, принцип захисту довіри, принцип пропорційності, незалежність суду і суддів [7, с. 12].

У контексті реалізації верховенства права в публічному адмініструванні, автори «Посібника користувача з оцінки дотримання верховенства права в публічному адмініструванні» вважають, що верховенство права у цій сфері характеризується шістьма ключовими принципами, а саме: законність, доступність, право бути почутим, прозорість, право на оскарження, підзвітність [14, с. 12].

Варто наголосити, що питання наукової дискусії про верховенство права не вичерпується тим чи іншим підходом до його структурної характеристики. Зазначене свідчить лиш про те, що верховенство права не є статичною категорією, як і саме право.

Як слушно зазначає Н. Б. Писаренко, аналізуючи вищезазначений звіт Венеціанської комісії, верховенство права панує там, де владні інституції керуються у своїй діяльності низкою чітко виражених правил, кожне з яких саме по собі є принципом, а значить бажаним є закріплення кожного з них у законі з подальшим його власним тлумаченням [12, с. 45]. Окремо зазначимо про важливість тлумачення, зокрема в судових рішеннях. Верховенство права як принцип набуватиме багатоаспектного значення у конкретному випадку. Очевидно, що таке тлумачення не може суперечити практиці Європейського суду з прав людини, який у кожній конкретній справі фактично тлумачить Конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод (з протоколами) 1950 року.

Продовжуючи положення, викладені Венеціанською комісією 2011 року, у 2016 році було оприлюднено «Контрольний список запитань для оцінки дотримання верховенства права» [5]. Документ фактично став ідейним продовженням, який більш практично уточнює безпосередню дію принципу верховенства права, а також деталізує наявні загрози, що стоять на заваді його безпосередньої реалізації. Визначено низку причин, які посягають на верховенство права, зокрема Венеціанська комісія звертає увагу на те, що корупція, конфлікт інтересів, зловживання у сфері права на приватність – це приклади того, що найбільш негативно впливає на реалізацію верховенства права.

Підсилення значущості принципу верховенства права відбулося також завдяки підписанню Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [3]. Угода про асоціацію містить чітку вимогу ефективної реалізації та забезпечення принципу верховенства права, демократії та прав людини в Україні, зокрема через реформування національного законодавства, діяльності органів державної влади та запобігання корупції тощо.

Принципи конституційного права як втілення основоположної ідеї про гарантію прав людини, верховенство права та демократію, знаходять відповідну практику реалізації в актах органів конституційної юрисдикції. Понад тим, принципи права мають практику реалізації ще й тоді, коли вони лягають в основу аргументації судового рішення, адже саме так можна зрозуміти особливості балансування тих чи інших принципів у кон-

тексті конкретного правового регулювання. Сказане не обходить стороною суди загальної юрисдикції, хоча така практика все ще формується, з огляду на перспективу в часі, якої вимагає реалізація судової реформи.

Тим не менше, Конституційний Суд України (далі – КСУ) крок за кроком переконує в цьому, дивлячись на деякі останні рішення. Наприкінці 2017 року КСУ відзначився двома рішеннями з трьох, які можна позитивно оцінити з огляду на предмет нашого дослідження.

У Рішенні від 23 листопада 2017 року № 1-р/2017 КСУ [1] визнав неконституційним положення третього речення частини 3 статті 315 КПК України, відповідно до якого суддя міг продовжувати строк тримання під вартою за власною ініціативою без клопотання прокурора. Отже, КСУ також став на захисті свободи людини, погодившись із тим, що назване положення порушує право людини на свободу та особисту недоторканність¹.

Предметом конституційного контролю у Рішенні від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017 було питання про можливість виключення партією кандидатів у народні депутати України з виборчого списку від партії після встановлення результатів виборів народних депутатів України за рішенням з'їзду (зборів, конференції) партії, що передбачалося Законом України «Про вибори народних депутатів України». Так, КСУ дійшов висновку про те, що таке положення є неконституційним, оскільки суперечить принципам народовладдя, правової визначеності та правомірних очікувань як складовим принципам верховенства

права, свободи політичної діяльності, вільних виборів та вільного волевиявлення виборців, вільного депутатського мандата [2].

Окрім того, змінами до Конституції України в частині правосуддя, що набули чинності 30 вересня 2016 року та завдяки яким було дано «старт» судовій реформі, передбачено запровадження інституту конституційної скарги. Відтак конституційна скарга має усі шанси стати найпереконливішим кроком до практичної реалізації сутнісного розуміння принципів конституційного права.

Зважаючи на те, що виробленої практики розгляду конституційних скарг поки що немає, але однозначно можна говорити про уже наявні законодавчі можливості, які потенційно закладають той необхідний базис, який повною мірою може реалізовувати орган конституційної юрисдикції, а також суди загальної юрисдикції для практичного втілення конституційних принципів. Хоча розгляд конституційних скарг КСУ міг розпочати на підставі Конституції України як норм прямої дії, не очікуючи на «добру волю» парламенту стосовно прийняття нового Закону України «Про Конституційний Суд України», але це вже інша історія.

Важливим маркером під час розгляду конституційних скарг має бути людська гідність як основоположна цінність Конституції України. Авторам конституційних скарг доцільно обґрунтовувати неконституційність закону з посиланням на порушення конкретного конституційного принципу. Цитування лише норм Конституції України повноцінно не розкриє сутнісного змісту порушення оспорюваним законом фундаментальних цінностей та принципів конституційного права. Це також проблема з погляду реалізації норм прямої дії Конституції, яка все ще помітна в актах органів судової влади як просте цитування без належного обґрунтування.

Насамкінець, аргументація судового рішення з посиланням на принципи права може стати не тільки якісним показником реформування судової системи та відновлення довіри до неї в суспільстві, а також практичним підтвердженням дискусії про те, що принципи варто розглядати також і джерелом конституційного права².

¹ Додамо, що цим рішенням КСУ продовжив визнавати свободу людини конституційною цінністю. Адже у Рішенні від 01 червня 2016 року № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу), КСУ було визначено, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права».

² Див.: Матат А. В. Принципи права в системі джерел конституційного права України (від ідеї до самостійного джерела) / А. В. Матат // Право і громадянське суспільство. – 2017. – № 1–2. – С. 4–24.

Отже, на підставі вищевикладеного можемо зробити такі висновки в межах запропонованого предмета дослідження.

По-перше, принципи у конституційному праві відіграють важливе значення як у теорії, так і практиці його реалізації. Трансформаційні процеси правової системи можна пояснити за допомогою принципів конституційного права, проте цей результат все ще перебуває в часовій перспективі. Принципи права як і саме право не є статичним явищем. Як змінюються суспільні відносини, так і принципи права набувають нових відтінків.

По-друге, принципи конституційного права дають відповідь на запитання «для чого потрібна Конституція України?». Тому принципи є бага-

тоаспектними, і саме завдяки принципам права розкривається сутнісне значення конституційного права як галузі, що гарантує права людини через обмеження державної влади.

І, по-третє, практичний потенціал окресленої проблематики дослідження відбудеться у тому випадку, коли принципи права стануть підставою для аргументації судових рішень. Найперше – це очікування від органу конституційної юрисдикції, але водночас – вимога до судів загальної юрисдикції. Конкуренція та балансування принципів конституційного права розкривається саме в судовій практиці, що можна побачити на прикладі принципу верховенства права та його складових елементів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

Законодавство і судова практика

1. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини третьої статті 315 Кримінального процесуального кодексу України № 1-р/2017 від 23 листопада 2017 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1-p_2017.pdf
2. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини дев'ятої статті 61, частини третьої статті 105 Закону України «Про вибори народних депутатів України», пункту 3 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі» (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії) № 3-р/2017 від 21 грудня 2017 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3-p_2017_0.pdf
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27 червня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
4. CDL-AD(2011)003 rev. Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011). [Elektronic resource]. – Access mode : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-e).
5. CDL-AD(2016)007-e Rule of Law Checklist, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). [Elektronic resource]. – Access mode : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)007-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-e).

Література

6. Васильченко О. Сучасний зміст конституційного принципу рівності прав і свобод людини та громадянина / О. Васильченко // Право України. – 2017. – № 7. – С. 47–55.
7. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. – Київ : Ваите, 2015. – 392 с.
8. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій / М. Козюбра // Право України. – 2017. – № 11. – С. 142–164.

9. Конституційна юрисдикція : підручник / Ю. Г. Барабаш, І. І. Дахова, О. П. Євсєєв та ін. ; за ред. Ю. Г. Барабаша та А. О. Селіванова. – Харків : Право, 2012. – 168 с.
10. Крусян А. Р. Генезис теорії конституціоналізму. Проблеми теорії конституційного права України / А. Р. Крусян ; за заг. редакцією Ю. С. Шемшученка. – Київ : Парламентське вид-во, 2013. – С. 133–151.
11. Лотюк О. С. Конституційно-правові основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні : монографія; за ред. В. Л. Федоренка / О. С. Лотюк. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. – 336 с.
12. Писаренко Н. Б. Чи є верховенство права принципом адміністративного судочинства? / Н. Б. Писаренко // *Lex Portus*. – № 5. – С. 41–50.
13. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Харків : Право, 2008. – 240 с.
14. Посібник користувача з оцінки дотримання верховенства права в публічному адмініструванні. – Київ, 2016. – 78 с.
15. Рабінович П. М. Принципи права / П. М. Рабінович // *Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 5* / [за ред. Ю. С. Шемшученка (голова ред. кол.) та ін.]. – Київ : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1998–2004. – 2003. – С. 128.
16. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2009. – 372 с.
17. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія / О. О. Уварова. – Харків : Друкарня МАДРИД, 2012. – 196 с.
18. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції / С. Шевчук. – Харків : Консум, 2002. – 296 с.
19. Rosenfeld M. *The rule of law and the legitimacy of constitutional democracy* [Elektronic resource] / M. Rosenfeld. – Access mode : <https://pdfs.semanticscholar.org/5051/52a584c8e61e40ba7d958f713efcc9cc04f0.pdf>